

УДК 347.64 (477) (09)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.04.2>

ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ІНСТИТУТУ ОПІКИ ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ ДО ЧАСІВ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

Заборовський В.В.,*професор, доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5845-7535>***Заборовська С.В.,***здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти
зі спеціальності 013 «Початкова освіта»
Ужгородського національного університету
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0000-2365-3379>*

Заборовський В.В., Заборовська С.В. Історичні витоки інституту опіки дітей, позбавлених батьківського піклування до часів проголошення незалежності України.

У даній статті розкривається сутність інституту опіки як однієї із основних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування через призму дослідження етапів його становлення та розвитку, задля визначення основних їх закономірностей, що є важливим в умовах перебування нашої держави в складному соціально-економічному становищі, внаслідок насамперед збройної агресії РФ.

Проведене дослідження надало можливість виділити наступні етапи становлення та розвитку інституту опіки, дітей позбавлених батьківського піклування, а саме: період Стародавнього світу та Середньовіччя, період перебування українських земель під владою російської імперії та радянського союзу, період пов'язаний із проголошенням незалежності української держави.

Аргументується позиція, згідно з якою на українських землях інститут усиновлення та опіки і піклування зародився в період язичництва, а з появою Київської Русі вже починають згадуватись положення, що стосуються опіки та піклування. Акцентується увага, що за часів польсько-литовського правління, поряд з багатьма іншими інститутами отримав свій розвиток й інститут опіки та піклування (норми про захист прав сиріт містились в Статутах Великого князівства Литовського);

Робиться висновок, що період перебування українських земель під владою російської імперії та радянського союзу характеризувався законодавчим оформленням системи закладів опіки та піклування та подальшим їх профілюванням. Значний вплив на інститут опіки в цей період мали соціально-економічні проблеми, як результат Першої та Другої світових воєн.

Для досягнення поставленої мети, авторами були застосовані характерні для правової науки методи. Дослідження проводилося із застосуванням насамперед історично-правового, соціологічного, системно-структурного методів та діалектичного методу пізнання наукової дійсності.

Ключові слова: опіка та піклування; етапи становлення опіки; діти-сироти; діти, позбавлені батьківського піклування; інтернатні заклади; форми влаштування дітей.

Zaborovskyy V.V., Zaborovska S.V. Historical origins of the institution of guardianship of children deprived of parental care before the declaration of Ukraine's independence.

This article reveals the essence of the institution of guardianship as one of the main forms of placement of orphans and children deprived of parental care through the prism of the study of the stages of its formation and development, in order to determine their main regularities, which is important in the conditions of our state's stay in a complex socio-economic situation, due primarily to the armed aggression of the Russian Federation.

The conducted research made it possible to highlight the following stages of the formation and development of the institution of guardianship of children deprived of parental care, namely: the period of the Ancient World and the Middle Ages, the period when Ukrainian lands were under the rule of the Russian Empire and the Soviet Union, the period associated with the declaration of independence of the Ukrainian state.

The position is argued, according to which the institution of adoption and guardianship in Ukrainian lands originated in the period of paganism, and with the emergence of Kyivan Rus, the provisions relating to guardianship and care are already

beginning to be mentioned. It is emphasized that during the Polish-Lithuanian rule, along with many other institutions, the institution of guardianship and care also developed (norms on the protection of the rights of orphans were contained in the Statutes of the Grand Duchy of Lithuania);

It is concluded that the period of stay of the Ukrainian lands under the power of the Russian Empire and the Soviet Union was characterized by the legislative design of the system of guardianship and care institutions and their subsequent profiling. Social and economic problems, as a result of the First and Second World Wars, had a significant impact on the institution of guardianship during this period.

To achieve the goal, the authors used methods characteristic of legal science. The research was conducted primarily using historical-legal, sociological, systemic-structural methods and the dialectical method of learning scientific reality.

Key words: custody and care; stages of formation of guardianship; orphans; children deprived of parental care; residential institutions; forms of placement of children.

Актуальність теми. Проблема влаштування дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування відома з давніх-давен, мабуть ще на початкових етапах зародження суспільства. Враховуючи те, що проблема влаштування таких дітей має насамперед соціально-правовий характер, то кожний етап розвитку суспільства передбачав певні особливі способи її вирішення. Актуальність дослідження проявляється в тому, що воно надає нам можливість розкрити основні закономірності не лише становлення, але й розвитку інституту опіки та піклування, що має особливе значення враховуючи нові виклики, які пов'язані насамперед із складним соціально-економічним становищем України внаслідок повномасштабної військової агресії РФ проти нашої держави.

Аналіз наукових публікацій. Проблема визначення сутності інституту опіки дітей, позбавлених батьківського піклування була предметом досліджень ряду науковців. Серед вчених, які досліджували окремі аспекти етапів становлення та розвитку даного інституту, доцільно виокремити праці Н.Б. Антонець, Л.І. Відніченко, О.В. Гісем, С. Кіреєвої, О.В. Кравченко, Г.М. Лялюк, І.Б. Плугатора, В.О. Сьоміна, Л.М. Токарчук, В.В. Фоміма, Т.Я. Харук, Л.Г. Цибулько та інших.

Метою даної статті є розкриття сутності інституту опіки щодо дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування через призму дослідження етапів його становлення та розвитку. Основними **завданнями** автори ставлять перед собою: проаналізувати позиції науковців щодо часу зародження інституту опіки, в тому числі на українських землях; розкрити основні закономір-

ності кожного з етапів розвитку інституту опіки дітей, позбавлених батьківського піклування.

Виклад основного матеріалу. Як зазначається в довіднику з історії України [1, с. 11], першою формою організації людського суспільства було первісне людське стадо, яке приблизно 100 тис. років до н. е. (інші науковців оперують проміжком часу від 40 до 20 тис. років до н. е.) вже замінюється родовою общиною. Зрозуміло, що за таких умов, а саме проживання дітей в родовій общині та належність їх усьому роду, мала наслідком відсутність сирітства як соціального явища. На думку науковців, соціальне сирітство з'явилося в той період часу, коли дітей вже безпосередньо почали виховувати батьки, і таке виховання зазвичай було негуманним, жорстким [2, с. 138].

Хоча в літературі немає єдиної точки зору щодо часу зародження інституту опіки, в той же час більшість науковців притримуються позиції, за якою перші згадки відносно даного інституту датуються 5 тис. до н.е. і стосуються вони такої форми влаштування дітей як усиновлення. Так, В.Л. Хрущ доходить висновку, що інститут усиновлення в римському суспільстві мав широке застосування, хоча й не існував у тому вигляді, яким є він сьогодні, а фундаментальними його основами (причинами) було або ж створення можливості продовження сімейного роду, задля усунення загрози його зникнення (зокрема, в умовах відсутності дітей чоловічої статі, які б в подальшому продовжували рід та піклувалися про його спадщину), або ж експлуатація усиновлених в господарських цілях (ба навіть, як спосіб забезпечення виконання зобов'язань), що явно свідчило, в багатьох випадках, не про мету захисту дітей-сиріт, як найуразливішої верстви населення, а саме в інтересах усиновлювачів [3, с. 205]. На жаль, й на сьогодні непоодинокими є випадки, коли усиновлення або ж інші форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування відбувається саме для задоволення потреб та інтересів усиновлювачів (опікунів), а не таких дітей.

Римська концепція усиновлення залишалася практично незмінною протягом довгих років вже візантійського панування. Ставлення до дітей змінилося тільки після зародження та розквіту християнства (збільшення впливу церкви на суспільні відносини), що сприяло формуванню державної підтримки сиріт, вже на основі принципу гуманізму, а основною метою якої стало саме забезпечення та захист особистих прав дитини (проте тільки тих, які узгоджувалися з християнською вірою того часу) [4, с. 78]. У своїй праці Т. Міллер зазначає, що візантійська церква організувала групові будинки для сиріт, до яких приймали не лише безпритульних, а й дітей, яких до них приводили самі батьки. Вже у віці статевої зрілості (14 років для хлопчиків і 12 для дівчаток),

діти могли вирішити, чи хочуть вони залишитися в монастирі чи могли повернутись до зовнішнього світу. Згодом були засновані єпископських та монастирських школи, які доглядали дітей-сиріт, що не мали опікуна, а церква заохочувала заможних людей робити внески в опіку щодо таких дітей (деякі з багатих пожертвувачів заснували невеликі сиротинці, які часто були пов'язані з приватними каплицями) [5]. В той же час, поряд із прогресивними новелами, які були запроваджені церквою в цей час, норми які стосувалися усиновлення містили і звичні для того часу заборона (наприклад, заборона стосувалася усиновлення осіб християнського віросповідання нехристиянами і навпаки) [6, с. 201].

Не вдаючись до більш детального дослідження ролі римського та візантійського права у формуванні інститутів усиновлення (протягом багатьох століть було фактично єдиною формою влаштування дітей-сиріт) та опіки і піклування (розквіт пов'язаний з пануванням християнської церкви у Європі), можна стверджувати, що вони мали вирішальну роль у становленні законодавства всіх європейських країн у даній сфері, увібравши в себе основні засади, які були сформовані саме в цей період.

Що стосується українських земель, то інститут усиновлення та опіки зародився в період язичництва, за часів якого була безмежна влада батьків над своїми дітьми, які могли не тільки залишити своїх дітей, але навіть вбити небажаних дітей, внаслідок чого почалось зародження інститутів підтримки сиріт, зокрема, у межах свого роду [7, с. 86]. Так, з появою Київської Русі (ще в IX ст.), спочатку у звичаєвому праві, а згодом і в таких джерелах як «Руська Правда», «Повість минулих літ» згадуються положення, що стосуються опіки та піклування [8, с. 207]. До прикладу, «Руська Правда» містила норму, за якою опіка над малолітніми дітьми призначалася тільки тоді, коли їх мати виходила вдруге заміж, а опікун як винагороду за опіку отримував доходи з майна малолітніх.

За часів польсько-литовського правління (XIV-XVI ст.ст.) поряд з багатьма іншими інститутами отримав свій розвиток й інститут опіки та піклування. Так, у Першому Статуті Великого князівства Литовського (1529 року) містилася норма, за якою опіка встановлювалась як над жінкою-вдовою, так і дітьми та їх майном з метою догляду за ними, а також про захист їхніх прав, в тому числі, й для представництва в суді (вводився термін «заступник») [9, с. 161]. В свою чергу арт. 57 Третього Статуту Великого князівства Литовського (1588 року) закріплював норму щодо обов'язкового призначення прокуратора малозабезпеченим і сиротам (до того ж, де б хто не міг і не вмів сам мовити і справу свою в суді вести, а через убозтво і нестатки свої прокуратора сам собі найняти не міг, як вдови і сироти, і просили

б вряда про прокуратора, тоді вряда має такому прокуратора задарма надати і наказати від них у суді відповідати, і прокуратор має у тому вряда послухатись) [10, с. 164].

Правові традиції опіки та піклування над сиротами, що були зафіксовані в Литовських статутах та протягом певного часу були чинними й на українських територіях, як зазначає О.В. Кравченко, знайшли своє відображення у російському законодавстві XIX ст. [11, с. 448].

В подальшому розвиток інститутів опіки та піклування, усиновлення, а також інших форм влаштування дітей, позбавлених з батьківського піклування пов'язаний із перебуванням переважної більшості українських земель під владою російської імперії та радянського союзу. Заслугує на увагу позиція І.В. Дзюби та М.В. Зеленіної, які виділяють такі етапи становлення та розвитку інституту опіки та піклування, а саме:

– дореволюційний: період звичаєвого права; Литовсько-Польський період та період російської імперії; та

– післяреволюційний: радянський період та період незалежності України [12, с. 49].

В контексті нашого дослідження заслуговує на увагу позиція В.В. Фоміна, який виділяє наступні етапи організації діяльності закладів суспільної опіки дітей на українських землях з кінця XVIII ст. до початку XX ст. Так, він виділяє:

– I етап (1775–1801 рр.) – характеризується законодавчим оформленням системи закладів опіки та піклування в російській імперії та визначення основних напрямів їх діяльності;

– II етап (1802–1827 рр.) – започаткування процесу профілювання діяльності таких закладів суспільної опіки дітей на підставі міністерської реформи. Соціально-економічні чинники, що були зумовлені війною 1812 року, спряли, зокрема, відкриттю нових закладів суспільної опіки, до прикладу, приймалень для незаконнонароджених (підкинутих) дітей з подальшим їх влаштуванням до опікунських установ чи прийомних сімей, так і їх профілюванню на відповідні категорії;

– III етап (1828–1863 рр.) – реорганізації чинних закладів суспільної опіки дітей та відкриття нових (дитячі притулки, будинки працьовитості для дітей-сиріт, дітей із малозабезпечених родин, а також безпритульних);

– IV етап (1864–1890 рр.) – модернізації діяльності закладів суспільної опіки дітей й розширення спектру надання ними соціально-педагогічних послуг. Велику роль на цьому етапі відіграли благодійні товариства, церковні інституції та громадські організації, завдяки діяльності яких відбулось розширення мережі діючих на той час закладів суспільної опіки дітей та молоді;

– V етап (1891–1917 рр.) – інтенсифікації відкриття закладів суспільної опіки дітей, а також поглиблення змісту та напрямів їх діяльності. Цей

період характеризувався революційними подіями (1905), Першою світовою війною (1914), економічною кризою й розрухою, що викликало необхідність спрощення процедури реєстрації благодійних товариств та приватних організацій, внаслідок чого було інтенсифіковано відкриття закладів суспільної опіки дітей саме такими установами [13, с. 22-27].

Майже аналогічні етапи виникнення та розвитку системи опіки над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими позбавленого батьківського піклування на українських землях у своєму дисертаційному дослідженні виділяє й О.В. Кравченко [14, с. 455-457].

У 1917 році радянською владою було проголошено усіх дітей радянського союзу державними, а всі діти з багатодітних та незаможних родин віддавались на виховання та навчання в школи-інтернати, і лише на вихідні дні ці діти могли потрапити додому, до батьків. Як слушно зазначає Л.І. Відніченко, це був масовий геноцид щодо родинних цінностей та традицій, батьківського досвіду, родинного кола, яке не замінить ніхто і ніколи в світі [15, с. 189].

Перша світова війна, а згодом і громадянська війна (1918-1920 роки) сприяли збільшенню кількості дітей-сиріт та погіршенню їх становища. В цей період часу держава мала пріоритет у вихованні дітей, сім'я (родина) відсувались на другий план, внаслідок чого в Україні у 20-30-х роках ХХ ст. сформувалась розгалужена система опікунсько-виховних установ для дітей сиріт (дитмістечка, дитбудинки, дитячі гуртожитки, приймальниці, сільськогосподарські колонії), в яких навчання вихованців поєднувалось з їх продуктивною працею, яка найбільш підходила для такої дитини [16, с. 162].

Згодом відбувається монополізація державою функції виховання дітей, повна ізоляція дитячих будинків від громадянського життя та домінування у більшості таких будинків авторитарних педагогічних систем, внаслідок чого була уніфікована вся різноманітність форм влаштування дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування до системи дитячих будинків-інтернатів та будинків дитини [17, с. 56].

На жаль, Друга світова війна знову ж таки мала наслідком збільшення кількості сиріт не тільки в Україні, але й у всьому світі. Внаслідок чого правовий захист дітей, особливо дітей-сиріт, було введено в міжнародне гуманітарне право. Досвід Другої світової війни вказав на потребу у розробленні інструментів міжнародного права щодо захисту цивільного населення під час війни, в результаті чого, внаслідок зусиль Міжнародного Комітету Червоного Хреста у 1949 році було прийнято 4 Женевську конвенцію щодо захисту цивільного населення, членами якого є й діти під час війни [18, с. 20].

Перші роки війни характеризувалися релокацією дитячих будинків у найвіддаленіші від військових дій регіони, а перші роки після війни – створенням багатьох нових дитячих будинків. Дитячий будинок вважався найкращим типом освітньо-виховної установи, з поміж інших форм державного піклування відносно дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (в 1950 році в сср їх налічувалось понад 600 тис.) і головною в житті дітей у таких будинках залишалася праця [19, с. 124].

У 60-ті роки ХХ ст. тодішній генеральний секретар компартії М.С. Хрущов виступив за доцільність створення шкіл-інтернатів та їх розміщення у сприятливій для здоров'я дітей місцевості [20, с. 259]. Тож починаючи з 1956 р. на території України основною формою влаштування дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування стають школи-інтернати, як загальноосвітні заклади, в яких діти й навчають та живуть, здійснюючи також суспільно-корисну трудову, спортивну та ігрову роботу. Формується розвинута мережа таких закладів (їх кількість збільшується більше ніж у десять разів та сягає понад п'ятсот закладів), що призвело до створення системи опіки в Україні [21, с. 11], яка в подальшому зазнала процесів профілювання, яке б відповідало різним категоріям таких дітей, а також вживаються заходи щодо вдосконалення виховних та навчальних процесів у школах-інтернатах різних типів.

В цей період, як зазначає Г.М. Лялюк, виховання в школах-інтернатах в основному зосереджувалося на цінностях кожної окремої дитини та її значення для суспільства та його розвитку, тоді як в педагогічному процесі використовувались різноманітні методи формування свідомості вихованців таких закладів (бесіда; обговорення книг, подій та фактів; роз'яснення; наслідування), а ефективним методом морального виховання вважався приклад. (революційних подій, трудових та бойових трудових звитяг українського народу) [17, с. 56].

На розвиток інституту опіки та піклування в цей період важливе значення відіграло прийняття у 1969 році Кодексу про шлюб та сім'ю УРСР, саме з цього моменту опіка та піклування стали добровільними. Настало розуміння, як зазначає Л.М. Токарчук [6, с. 256], того, що особа не може примусово виконувати обов'язки сімейного характеру, так само як і дитині краще виховуватись в доброзичливій атмосфері сім'ї. Даний Кодекс вже більш детально врегулював процедуру встановлення, реалізації та припинення опіки та піклування, передбачав вимоги щодо опікунів та піклувальників, а також визначав відповідальні органи державної влади у сфері опіки та піклування.

В той же час недоліки у навчальній, а особливо у виховній роботі в школах-інтернатах мали

негативні наслідки. А тому, як зазначає, Н.В. Султанова, на у 80-х роках ХХ ст. набула значних масштабів проблема втеч та бродяжництва вихованців таких інтернатних установ [22, с. 211], що потягло за собою, в подальшому вдосконалення форми та змісту інституту опіки та піклування. Слід відмітити, що перед проголошенням незалежності України в лютому 1991 року було ратифіковано Конвенцію про права дитини 1989 року, яка, зокрема, передбачає необхідність вживання всіх заходів захисту дитини від усіх форм насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, в тому числі й з боку законних опікунів чи будь-якої особи, що турбується за дитину, а також повагу та дотримання норм міжнародного гуманітарного права, що стосуються насамперед забезпечення захисту дітей та догляду за ними у випадку збройних конфліктів [23].

Наступний етап розвитку інституту опіки та піклування пов'язаний із проголошенням незалежності української держави. Як зазначає О.С. Сьомін, важливим етапом формування сучасного українського законодавства у сфері опіки та піклування в Україні відіграло законодавство Української РСР часів 1919-1991 років, коли цей інститут був чітко нормативно закріпленим, хоча згодом ці акти були перероблені та прийняті вже нашою державою у новому вигляді та з новими правилами [8, с. 208].

Не можемо не погодитись з позицією О.С. Сьомін, враховуючи зокрема, чинність Кодексу про шлюб та сім'ю УРСР до 2002 року, до прийняття Сімейного кодексу України. В той же час на сьогодні діє розгалужена система нормативних актів, які регламентують інститут опіки та піклування, основні положення яких в цілому відповідають міжнародним стандартам в даній сфері, та які перебувають на етапі трансформації протягом останніх років, враховуючи насамперед складне соціально-економічне становище України, що пов'язане із військовою агресією росії проти України, що і буде предметом нашого наукового дослідження в подальшому.

Висновки. Проведене дослідження історії становлення та розвитку інституту опіки та піклування дає можливість виокремити такі його етапи:

– період Стародавнього світу та Середньовіччя. Так, сирітство як соціально-правовий інститут з'явилося в той період часу, коли дітей почали виховувати безпосередньо вже батьки (відбувся перехід від родового ладу до моделі сімейного (родинного) виховання). Римська концепція усиновлення залишалася практично незмінною протягом довгих років вже візантійського панування, а ставлення до дітей змінилося тільки після зародження та розквіту християнства (збільшення впливу церкви на суспільні відносини), що сприяло формуванню державної підтримки сиріт. Ви-

значною є роль римського та візантійського права у формуванні інститутів усиновлення (протягом багатьох століть було фактично єдиною формою влаштування дітей-сиріт) та опіки і піклування (розквіт пов'язаний з пануванням християнської церкви у Європі), які відіграли вирішальну роль у становленні законодавства всіх європейських країн у даній сфері, увібравши в себе основні застави, які були сформовані саме в цей період.

На українських землях інститут усиновлення та опіки і піклування зародився в період язичництва, за часів якого була безмежна влада батьків над своїми дітьми. З появою Київської Русі (ще в IX ст.), спочатку у звичаєвому праві, а згодом і в таких джерелах як «Руська Правда», «Повість минулих літ» згадуються положення, що стосуються опіки та піклування. За часів польсько-литовського правління (XIV-XVI ст.ст.) поряд з багатьма іншими інститутами отримав свій розвиток й інститут опіки та піклування (норми про захист прав сиріт містились в Статутах Великого князівства Литовського);

– період перебування українських земель під владою російської імперії та радянського союзу, який характеризувався законодавчим оформленням системи закладів опіки та піклування та подальшим їх профілюванням. Розширенню мережі закладів суспільної опіки (сирітських будинків, дитячих робітничих будинків) сприяли як францусько-російська війна 1812 року, а також активна діяльність благодійних товариств, громадських організацій та церковних інституцій в цей період.

Перша світова війна, а згодом і громадянська війна (1918-1920 роки) сприяли збільшенню кількості дітей-сиріт та погіршенню їх становища. В цей період часу держава мала пріоритет у вихованні дітей, тоді як сім'я (родина) відсувались на другий план, а в подальшому такий пріоритет трансформувалася у монополізацію державою функції виховання дітей та в повну ізоляцію дитячих будинків від громадянського життя.

Друга світова війна знову ж таки мала наслідком збільшення кількості сиріт не тільки в Україні, але й у всьому світі, і її досвід вказав на потребу у розробленні інструментів міжнародного права щодо захисту цивільного населення під час війни.

В середині ХХ ст. на території України основною формою влаштування дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування стають школи-інтернати, як загальноосвітні заклади, в яких діти й навчають та живуть. Мережа таких закладів збільшується в 10 разів, що і стало основою створення системи опіки в Україні;

– період пов'язаний із проголошенням незалежності української держави, який характеризується насамперед розгалуженою системою нормативних актів, що регламентують інститут опіки і піклування та реформою деінституціалізації, що спрямована на скорочення чисельності закладів

інтернатного типу, з метою створення різноманітних послуг догляду за дитиною саме за допомогою сімейних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гісем О.В. Історія України. Довідник та тести: повний повторювальний курс, підготовка до зовнішнього незалежного оцінювання та державної підсумкової атестації. Кам'янець-Подільський: Сисин О.В.: Абетка, 2018. 624 с.
2. Харук Т.Я. Становлення закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування на різних етапах розвитку суспільства в Україні. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2011. № 3. С. 187–190.
3. Хрущ В.Л. До питання про форми виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на ранніх етапах розвитку людства. *Цивільне право: проблеми теорії та правозастосування: матеріали ХХІ наук.-практ конф., присвяч. 101-й річниці з дня народж. д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АН УРСР, ректора Харків. юрид. ін-ту (1962–1987 рр.) В.П. Маслової (м. Харків, 17 лютого 2023 р.)*. Харків: НЮУ імені Ярослава Мудрого, 2023. С. 334–337.
4. Мельник О.В. Мета усиновлення у контексті особистих немайнових прав дитини: еволюція та перспективи. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 18. С. 76–80.
5. Miller T. The Orphans of Byzantium: Child Welfare in the Christian Empire. Washington. *The Catholic University of America Press*. 2003. URL: <https://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/tmr/article/view/15671/21789>.
6. Токарчук Л.М. Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2021. 512 с.
7. Кіреєва С. Історико-педагогічний аналіз проблеми соціального сирітства в Україні. *Соціальна педагогіка: теорія і практика*. 2007. № 4. С. 83–87.
8. Сьомін В.О. Нормативно-правовий аналіз історичного розвитку інституту опіки та піклування за часи Незалежної України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 207–211.
9. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. Т. I: Статут Великого князівства Литовського 1529 року. 464 с.
10. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. Т. III: Статут Великого князівства Литовського 1588 року. 568 с.
11. Кравченко О.В. Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.: дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.01. Харків, 2019. 690 с.
12. Дзюба І.В., Зеленіна М.В. Опіка та піклування в цивільному праві України: проблемні питання призначення опікунів та піклувальників. *Право і суспільство*. 2017. № 3. С. 48–52.
13. Фомін В.В. Теорія і практика організації діяльності закладів суспільної опіки дітей та молоді в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття): автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Харків, 2019. 40 с.
14. Кравченко О.В. Опіка над дітьми на українських землях у складі Російської імперії наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.: дис. ... докт. іст. наук : спец. 07.00.01. Харків, 2019. 690 с.
15. Відніченко Л.І. Проблема психічної депривації дітей, які залишились без батьківського піклування. *Соціально-психологічні технології розвитку особистості: зб. наук праць за матеріалами VIII Усеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів (м. Херсон, 07 квітня 2023 р.)*. Херсон: ХДУ, 2023. С. 197–202.
16. Цибулько Л.Г. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми-сиротами та дітьми позбавленими батьківського піклування, в умовах регіонального освітньо-виховного простору: дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.05. Луганськ, 2014. 556 с.
17. Лялюк Г.М. Опіка та виховання дітей-сиріт в інтернатних закладах освіти (1956-1991 рр.). *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. № 71. С. 54–58.
18. Кононенко В.В. Кронівець Т.М., Одобецька І.С. Правове забезпечення інтересів дітей в умовах воєнного стану. *Захист прав дітей в умовах війни: збірник матеріалів круглого столу до 110-річчя Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця, 17 травня 2022 року)*. Вінниця, 2022. С. 20–28.
19. Покась В.П. Становлення та розвиток інтернатних закладів освіти в Україні: монографія. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. 208 с.

20. Антонець Н.Б. В. Сухомлинський у полеміці щодо створення шкіл-інтернатів. *Педагогічний альманах*. 2015. Вип. 26. С. 258–265. На с. 259.
21. Плугатор І.Б. Теорія і практика опіки дітей і молоді в Україні (1945–1990 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01. Івано-Франківськ, 2007. 26 с.
22. Султанова Н.В. Теорія і практика соціального виховання в інтернатних закладах освіти України (1956 – початок ХХІ ст.): дис. ... д-ра пед. наук. спец: 13.00.01. Тернопіль, 2018. 480 с.
23. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021.